

Sabri F. Ülgener'in Düşünce Dünyasında "Osmanlı İmparatorluğu Neden Kapitalistleşemedi?" Sorusunun İzini Sürmek

Why did the Ottoman Empire not Become Capitalist, according to Sabri F. Ülgener

Elif TÜRKİSLAMOĞLU¹

Öz

Sabri F. Ülgener (1911-1983), Türk düşünce tarihinde iktisat biliminden yola çıkıp Osmanlı-Türk tarihi çerçevesinde zihniyet unsuru üzerinden kültür ve din sosyolojisi çalışmalarına yönelmiş sıra dışı aydınlardan biri olarak göze çarpar. Ülgener'i Türk düşüncesinde öne çıkaran husus, Alman düşünürler Werner Sombart ve Max Weber'in kapitalizm, zihniyet ve din arasında kurdukları bağdan esinlenerek Osmanlı İmparatorluğu'nun neden kapitalistleşemediği sorusunun peşine düşmüştür. Bu doğrultuda İmparatorluğun güçlü olduğu klasik devrini, Batı'da ise kapitalizmin belirmeye başladığı Ortaçağ'ın sonlarını tarihsel bir zemin olarak almış, iktisat ahlâkı ve zihniyeti unsurları üzerinden söz konusu sorusunu cevaplamaya çalışmıştır. Ülgener bu sorusunu cevaplamaya çalışırken hem Ortaçağ Osmanlı toplumunun iktisadi ahlakını ve zihniyetinin bir tahlilini yapmış hem de bir yerde din sosyoloji incelemesinde bulunmuştur. Bu makalede, öncelikle kısaca bir düşünür olarak Sabri F. Ülgener'in portresi çizilmeye çalışılmış, ardından düşünce dünyasından ve onu besleyen kaynaklardan yola çıkarak "Osmanlı İmparatorluğu neden kapitalistleşemedi?" sorusunun peşinde İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik yapısını ele alış biçiminin bir tahlilinin yapılması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Sabri F. Ülgener, Osmanlı İmparatorluğu, Kapitalizm

JEL Sınıflaması: B15, N43, N45, Z12, Z13

ABSTRACT

Sabri F. Ülgener (1911– 1983) was among the foremost intellectuals in the history of Turkish thought. He focused on the study of culture and the sociology of religion, building on his achievements in his first field of study, economics, and investigating the question of mentality in Ottoman-Turkish history. Ülgener is distinguished from others in Turkish thought for his pursuit of the question why the Ottoman Empire did not become capitalist, inspired by the relationship that the German thinkers Werner Sombart and Max Weber proposed between

DOI: 10.26650/ISTJECON2021-902049

¹Dr., Ankara Üniversitesi, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı, İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, Türkiye

ORCID: E.T. 0000-0003-0100-1884

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Elif TÜRKİSLAMOĞLU,
Ankara Üniversitesi, İnkılap Tarihi Enstitüsü, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı, Ankara, Türkiye
E-posta/E-mail: elifto@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 23.03.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.03.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
01.05.2021

Kabul/Accepted: 03.05.2021

Atıf/Citation: Turkslamoglu, E. (2021). Sabri F. Ülgener'in düşünce dünyasında "Osmanlı İmparatorluğu neden kapitalistleşemedi?" sorusunun izini sürmek. *Istanbul İktisat Dergisi - Istanbul Journal of Economics*, 71(1), 251-282. <https://doi.org/10.26650/ISTJECON2021-902049>

capitalism, the mentality of a society, and religion. Ülgener took the period at which the empire reached the pinnacle of its power, while capitalism began appearing in the West as the historical moment of this study. He addressed the question both in terms of economic mores and overall social mentality. While Ülgener worked on this question, he also developed an analysis of both the economic morality and mentality of Medieval Ottoman society and a sociology of religion. In this study, after drawing

Ülgener's portrait as a thinker, we present and analyze the way that Ülgener discussed the Ottoman Empire's social and economic structure in pursuing the question of why the Ottoman Empire did not become capitalist, based on his world of thought and its sources.

Keywords: Sabri F. Ülgener, Ottoman Empire, Capitalism

JEL Classification: B15, N43, N45, Z12, Z13

EXTENDED ABSTRACT

Sabri F. Ülgener (1911–1983) was among the foremost intellects in the history of Turkish thought. He focused on the study of culture and the sociology of religion, building on his achievements in his first field of study, economics, and investigating the question of mentality in Ottoman-Turkish history. Ülgener stands out in Turkish thought for investigating why the Ottoman Empire did not become capitalist, by the relationship that the German thinkers Werner Sombart and Max Weber proposed between capitalism, the mentality of a society and religion. Ülgener took the period at which the empire reached the pinnacle of its power, while capitalism began appearing in the West as the historical moment of this study. He addressed the question both in terms of economic mores and overall social mentality. In this study, Ülgener investigation of the Empire's social and economic structure addressing/pursuing the question of why the Ottoman Empire could not become capitalist, is tried to be analyzed based on his world of thought and its sources.

The first point to note in Ülgener's work is that he followed the Annales School, which included social and economic developments in its historical studies. This school put forward the practice of history that incorporates all of the human sciences, from geography to political science, from cultural studies to economics, going beyond a mere enumeration of events in historiography. The Annales School highlighted the elements of material life and the study of mentality in social life. Similarly Ülgener strove for a holistic analysis of Ottoman-Turkish society, including its culture, social structure, religious life, and mentality over almost the entire period of the Middle Ages.

However what takes priority in Ülgener's studies is Weber's approach to the history of society and economy. He sought to bring Weber's thinking and perspective on religious sociology most to Turkish thought, earning the name of the Turkish Weber. Further, his emphasis on Islam and Sufism in the analysis of society and mentality in economics strengthened his association with the German sociologist even more closely.

Ülgener pursued the investigation of Sombart's thinking while investigating the matter of society and mentality in his economic study. Because Ülgener believed that the effects of human behaviors were too often ignored in the study of economic systems. In his work *Der Bourgeois*, Sombart also described the obvious intervention between mental and spiritual elements in economy. In this sense, this could be understood as a criticism of Karl Marx's theory, according to which economics form the fundamental structure of materialistic relations independent from human behaviors and mentality.

Even though Ülgener followed Weber as far as possible, he also indicated that Islam was the weakest link in the chain of the Weber's analysis. He criticized Weber's perspective on Islam and distinguished between real Islam and the social practices of religion in Muslim countries. In his discussion of Islam against Weber's conception, Ülgener notes that during its early years, Islam was careful not to place any larger burden on people beyond minimal religious duties and conditions of life. But after its establishment period and opened its doors to Sufism, a deep separation appeared between the lower and upper classes.

With regard to the Ottoman Empire, Ülgener found that the period, in which capitalism improved and the transformation became evident in all corners of social life in Western countries signaled a return to medieval values in the Ottoman Empire. He showed "a mentality accustomed to see himself above all economic worries, demanding to see others' assuming all production and creating values" and conspicuous consumption prevailing during this period of the return of the medieval ways of thinking, when becoming a guild in business life, being introverted and morally conservative. The feudal structure of society, exhibited in its

conspicuous consumption, considered part of Islam itself by Weber, appeared only when the Ottoman Empire had reached the peak of its power, in 16th century.

The traditional economic structure of the Ottoman Empire was frozen, in Ülgener's word, until the mid-19th century. Examining this frozen situation as a characteristic aspect of medieval economic life and mentality, Ülgener considered that those who reflected this economic and social picture most clearly were small-scale tradesmen and craftsmen. These craftsmen, part of the foundation of the urban economy in the Ottoman Empire, who were the economy itself, in Ülgener's words, formed semi-military and semi-religious communities in 12th and 13th centuries, prior to the Ottoman era, in response to the turmoil in Anatolia. These communities later developed into ahi-orders (Turkish-Islamic guild). Sufism played a leading role in business morality and mentality of these occupational communities.

Drawing a large-scale picture of social, cultural, and economic life in the context of economic history, Ülgener sought to understand why the Ottoman Empire did not become capitalist. In his search he tended toward human beings on whom the capitalist spirit came into being, toward society where this human being lived, toward religion and Sufism shaping his mentality, and he strove to show how of all these were reflected in economic life.

1. Giriş

Sabri F. Ülgener, Türk düşüncesinde iktisat biliminden yola çıkıp Osmanlı-Türk tarihi çerçevesinde zihniyet unsuru üzerinden kültür ve din sosyolojisi çalışmalarına yönelmiş sıra dışı aydınlardan biri olarak göze çarpar. Bu yönüyle Türk tarihini ve toplumunu siyasi boyutları dışında incelerken başvurulacak öncelikli isimden biri olduğu düşünülmektedir.

Ülgener'i Türk düşüncesinde önemli bir başvuru kaynağı haline getiren husus, Alman düşünürler Werner Sombart ve Max Weber'in kapitalizm ile zihniyet ve din arasında kurdukları bağdan esinlenerek Osmanlı İmparatorluğu'nun neden kapitalistleşemediği sorusunun peşine düşmüş olmasıdır. Bu doğrultuda İmparatorluğun güçlü olduğu klasik devrini, Batı'da ise kapitalizmin belirlemeye başladığı Ortaçağ'ın sonlarını tarihsel bir zemin olarak almış, iktisat ahlâkı ve zihniyeti unsurları üzerinden söz konusu sorusunu cevaplamaya çalışmıştır.

Bu çalışmada, Sabri F. Ülgener'in düşünce dünyasından ve onu besleyen kaynaklardan yola çıkarak "Osmanlı İmparatorluğu neden kapitalistleşemedi?" sorusunun peşinde İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik yapısını ele alış biçimi irdelenecektir. Bu amaçla öncelikle kısaca yaşam öyküsünden bahsedilip düşünce dünyasının kaynakları, özellikle Sombart ve Weber'in kuramlarının genel çerçevesi, onun bu kuramları nasıl yorumladığı, çalışmalarında izlediği yöntem üzerinde durulacaktır. Ardından özellikle benzetildiği Weber'in İslam-kapitalizm ilişkisine yaklaşımı ve Ülgener'in bu yaklaşıma ilişkin eleştirilerinden söz edilecektir. Son olarak Ülgener'in Osmanlı'nın kapitalistleşmemesinin nedenlerini bulma çabasında Ortaçağ Türk toplumuna ve ekonomik yapısına nasıl baktığı hususu üzerinde durulacaktır.

2. Türk Düşüncesinde Ülgener Portresi

1911-1983 yılları arasında yaşamış Ülgener, anne tarafından asker bürokrat, baba tarafından ise ulema bir aileden gelmektedir.¹ Kültürel birikiminde ailesinin

¹ Ülgener'in annesi Emine Behice Hanım Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy gibi ünlü asker-devlet adamlarının

etkisi olduğu değerlendirilen düşünürün temel akademik çalışma alanı iktisat ve iktisat tarihidir. 1935 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olmuştur. Öğrenciliği 1933 yılında gerçekleştirilen Üniversite Reformu ve Nazi Almanyası'ndan kaçan hocaların İstanbul ve Ankara'daki üniversitelerde ders vermeye başladığı bir döneme rastlamıştır. İstanbul Erkek Lisesi mezunu olan Ülgener, Almanca'ya aşinalığı dolayısıyla okul bitince asistan olarak başladığı İstanbul Üniversitesi'nde Alman hocaların tercümanlığını da üstlendiğinden (Neumark, 2017, s. 128-259) Alman Tarihçi Okulu² ve Alman iktisat anlayışına yakınlaşmaya başlamıştır (Sayar, 2007, s. 77). Bu çerçevede Werner Sombart ve özellikle Max Weber'in ekonomiye toplumsal ve tarihsel bir perspektiften bakan, din, kültür ve zihniyet unsurlarını önceleyen düşüncelerine yöneldiği görülür.

Vefat ettiği 1983 yılına kadar çalışmalarına devam eden Ülgener'in eserlerini verdiği 1950-1980 dönemi kuşağının aydınlarından epeyce başka bir yerde durduğu görülür. Özellikle 1960 sonrası Türk düşüncesinde solun yükseldiği, Osmanlı-Türk toplum yapısının ve tarihinin ağırlıklı olarak Marksist bir açıdan ele alındığı, Asya Tipi Üretim tartışmalarının yoğun olduğu bu devirde (Kayalı, 2005, s. 101-104) Ülgener, bir iktisatçı olarak görülse de çalışmalarında esas olarak din, kültür ve zihniyet tahlili yapmıştır. Ancak yine yaşadığı dönem itibarıyla Türkiye'de Marksist düşüncenin ve iktisat odaklı çalışmaların ön planda olması, onun anılan konulardaki çalışmalarının göz ardı edilmesine yol açmıştır (Kayalı, 2004, s. 65-66). Bu konuda Selim İleri'nin 1960'lı yılların sonlarında öğrencisi olduğu İstanbul Üniversitesinde

olduğu bir aileye dayanmaktadır. Nazım Hikmet, Mehmet Ali Aybar anne tarafından kuzenleridir. Babası Mehmet Fehmi Efendi ise Galatasaray, Mülkiye ve Hukuk Mekteplerinde müderrislik yapmış, Cumhuriyet döneminin ilk İstanbul müftüsü olmuş ulema sınıfından bir isimdir. Ülgener'in din konusuna aşinalığının aile ortamı ve özellikle babasından aldığı eğitim doğrultusunda olduğu düşünülür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Güner Sayar, **Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007, s. 37-53.

² Alman Tarihçi Okulu, 19. yüzyılın sonlarında İngiliz klasik iktisadına tepki olarak doğmuş bir düşünce okuludur. Ekonomik ilkelerin farklı ülkelerde tarihsel olayların tümevarımsal yolla saptanmasıyla ortaya çıkabileceğini savunmuştur. Kökeni Alman romantizmine dayanan Tarihçi Okulun 3 kuşak düşünürü vardır. Birinci kuşakta Wilhelm Rocher, Karl Knies, Bruno Hildebrand, ikinci kuşakta Gostav von Schmoller, Lujo Brentano, Karl Bücher, Freidrich Knap, Adolph Wagner, üçüncü kuşakta ise Arthur Spiethhoff, Werner Sombart, Max Weber yer alır. Tarihçi Okulun öne sürdüğü tezlerin başında zihniyet ve toplum arasındaki karşılıklı etkileşimin tarihin akışını etkilediği hususu yer alır. Bkz. Y. Shionoya (Eds.) (2001), *The German Historical School: The Historical and Ethical Approach to Economics*, London: Routledge, p. 7-10. İktisadi düşünce tarihi açısından, Alman Tarihçi Okulu insanların iktisadi davranışlarının ve dolayısıyla iktisadi genellemelerin tarihsel, toplumsal ve kurumsal bir temele dayandığını ileri süren bir okul olarak belirlemektedir.(Bkz. Müslüm Basılğan, "Alman Tarihçi Okulunun Joseph Alois Schumpeter Üzerine Etkisi", **A. Ü. SBF Dergisi**, cilt 65, sayı 3, 2010, s. 23-50)

Ülgener'in derslerini sınıfta yedi sekiz öğrencinin takip ettiğine dair anısı dikkate değerdir. Yazar, ona karşı ilgisizliğin olağan olduğunu söyleyerek bunun nedenini onun Türk bilim adamları arasında edebi, artistik yazabilme yeteneğine erişmiş belki de tek kişi olmasına; ayrıca ne İktisat Fakültesinde ders verdiği günlerde ne de sonrasında güncel sorunları yanıtlamak telaşına düşmemesine bağlar (İleri, 2011, s. 277-281). Nitekim üniversitenin ve aydın çevresinin güncel siyasetle yakından ilgili olduğu 1960-1980 arası dönemde düşünür Osmanlı tarihi, toplum ve kültür yapısı ile ilgilenmiş, Türk düşüncesinde solun ve Batı kapitalizmine karşıtlığın yükseldiği bu yıllarda İmparatorluğun neden kapitalistleşemediği sorusuna cevap aramaya çalışmıştır. Bu özelliği onu, yukarıda belirtildiği üzere, kendi kuşağı içinde farklı bir yere konumlandırmayı isabetli kılmaktadır. Hatta Kurtuluş Kayalı onun sonraki dönem entelektüellerinden bile "çok daha ciddi sosyolojik tahliller" yaptığını dikkat çeker (Kayalı, 2018, s. 85). Ancak günlük siyasetle ilgili olmaması, Türkiye'de özellikle üniversite çevrelerinin ve gençliğinin siyasi kamplaşmaya gittiği bir dönemde bu kamplaşmalara dahil olmaması anlaşılan onu kendi öğrencilerinin gözünde olduğu kadar entelektüel çevrelerde de "dikkate değer" kılmamıştır. Günlük siyasetle bu kadar koşturulanın Türk düşünce hayatının nasıl sorunlu bir yönü olduğu ise ayrı bir tartışma konusudur.

Ülgener, dönemin etkilerinden uzak, kendi belirlediği çalışma gündemiyle ekonominin toplumun yapısıyla ve kültürüyle yakından ilgili olduğunu göstermek amacıyla iktisat tarihine, oradan da Osmanlı-Türk toplumsal yapısına ve hatta din sosyolojisine yönelirken kültürel kaynakları, özellikle de edebi eserleri referans almıştır. Eserlerinde Ortaçağ'a dair zihniyet tahlillerinde divan ve halk edebiyatından eserleri incelikle tahlil ettiği ve yorumladığı görülür. Böyle bir tahlili yapabilmek için kuşkusuz ciddi bir edebiyat ve kültür birikiminin olması gereklidir. İçinde doğduğu ortamın, ailesinin bu birikime temel olduğu düşünülse de kişisel merakının da etkisi göz ardı edilmemelidir. Diğer yandan edebi eserlerden yola çıkarak, onların ait oldukları döneme dair zihniyet ve ekonomik-toplumsal çıkarsamalar yapmak işinin Türk düşüncesindeki öncüsünün Ülgener olduğunu burada belirtmek gerekir.

Ülgener'in kendisi gençlik yıllarından beri sahip olduğu sanat ve edebiyat merakına ve dolayısıyla divan şiiri aşinalığına bu zihniyet çalışmalarıyla birlikte yön

vermeye başladığını kaydeder. Bu anlamda ilk karşılaştığı isim Sombart olmuştur. Çünkü Sombart'a göre kapitalist düzenin en önemli ve başta gelen unsuru zihniyet idi. Ardından Weber ile karşılaşmıştır (Ülgener, 2006b, s. 3-4). Bu anlamdaki çalışmalarının ilk sonucunu da 1951 yılında *İktisadi İnhitat Dünyamızın Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*³ adlı eseri ile almıştır. Ülgener'in İktisat Dersleri I-II (1952) ve Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme (1962) dışındaki yayınlanmış tüm çalışmaları iktisat tarihini temel alarak din, kültür ve zihniyet meseleleri üzerinedir.⁴

Ülgener'i bu konularda çalışmaya sevkeden düşünce dünyasında Sombart ve Weber etkisiyle birlikte Annales tarihçilerinin de etkisi vardır.

3. Ülgener'in Düşünce Dünyasının Dayanakları

Ülgener'in çalışmalarına ilişkin öncelikle belirtilmesi husus, kullandığı yöntem itibarıyla tarihe toplum ve ekonomik gelişmeleri dahil eden Annales Okulunun izinde olduğudur. Fransız Annales d'histoire dergisi etrafında yer alan Henri Pirenne, Marc Bloch ve Fernand Braudel gibi tarihçilerin yer aldığı bu okul, tarih yazımında "olayların tarihi"ni anlatmanın ötesinde coğrafyadan, siyaset bilimine, dil bilimi ve ekonomiden kültüre tüm insani bilim alanlarını kapsayıcı bir anlayışın uygulayıcısı olmuştur. Bu doğrultuda toplumsal koşulları ilgilendiren maddi yaşamın unsurlarını ve bu unsurlarla belirleyen zihniyet araştırmalarını ön plana çıkartmıştır. Tarihsel olgular "süreklilik ve uzun dönem" yaklaşımıyla irdelenmiş, bölgesel monografiler çıkarılmaya çalışılmıştır (Boratav, 2007, s. 14-17). Nitekim Ülgener de tarihin belli bir döneminden ziyade, neredeyse tüm bir Ortaçağ Osmanlı-Türk toplumunun edebiyatından kültürüne, toplum yapılanmasından, dini yaşayış biçimine ve zihniyetini kapsayacak şekilde bütüncül bir analizini yapmaya çalışmıştır. Ayrıca çalışmalarında bu okuldan Henri Pirenne'i zikretmesi ve onun gibi Ortaçağ kent yapısı ve ekonomisine eğilmesi (Ülgener, 2006a, s. 237) de bu okulun izinden gittiğini düşündüren başka bir işarettir.

³ Bu eser daha sonra 1981 yılında *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* adıyla gözden geçirilerek yeniden basılmıştır.

⁴ Ülgener'in diğer çalışmaları şöyledir: *Zihniyet ve Din* (1981), *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler* (1983), *Tarihte Darlık Buhranları* (1984).

Ancak Sabri F. Ülgener'in çalışmalarında esas olarak öne çıkan toplum ve ekonomi tarihine bakışında Weber etkisidir. Biyografisini yazan ve eserlerini derleyen öğrencisi Ahmet Güner Sayar'ın onu "bir Türk Weber"i olarak tanımlaması (Sayar, 2007, s. 274), vefatının ardından İktisat Fakültesinden arkadaşı Prof. Dr. Orhan Tuna'nın Türkiye'de Weber'in "sosyolojik fikirlerini en iyi tahlil ve tenkit eden, bununla da kalmayarak bu fikirleri geliştiren" isim olarak onu işaret etmesi (Tuna, 2011, s. 454), Kurtuluş Kayalı'nın "...Ülgener'in çalışmaları kapsayıcı nitelikteki din sosyolojisi metinlerini başkalarına göre daha derinlikli" yorumladığı savı (Kayalı, 2004, s. 66) böyle bir çıkarsamayı desteklemektedir. Diğer yandan, ekonomide toplum ve zihniyet unsurunu irdelerken ağırlıklı olarak İslam dinini ve tasavvuf ahlâkını öne çıkarmış olması da *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* yazarıyla daha çok ilintilendirilmesini anlamlı kılmaktadır.

Sabri F. Ülgener, önce akademik kimliğinin temelini teşkil eden iktisatçı gözüyle kapitalist-liberalist iktisat teorisini incelemiş, ardından Weber'in anlamacı yöntemini kullanarak Osmanlı-Türk toplumunun sanayi ve girişimcilik hayatına yönelik insan-kültür-zihniyet etkileşimini, Türk toplumunun sanayi zihniyetini ve girişimcilik anlayışını yorumlayıcı bağlamda ele almıştır. Ülgener, çağdaşı olan çok sayıda bilim adamının sadık kaldığı Batı medeniyetinin pozitivist felsefi içerikli kapitalist-liberalist iktisat toplumu anlatısının kavram ve yöntemini, Türk toplumunun sorunlarını çözümlmek için toplumsal bilgi üretmede tek yol olarak görmeyi kabul etmemiştir. Batı'daki kapitalist-liberalist iktisadi sistem teorisini incelemekle birlikte Osmanlı-Türk toplum sisteminin çıkış ve inşinin sosyolojik süreçlerinde özgün toplum ve iktisat felsefesini de inceleyerek "her iki yöntemi de bilen" bir özellik taşımıştır. Bu yönüyle Ülgener, Osmanlı-Türk toplumunun din-ekonomi-toplum-insan etkileşimini de geliştirdiği "zihniyet" kavramı aracılığıyla sanayi, girişimcilik, aydınlar, eğitim gibi çeşitli sosyal konuları "bütünleştirici" bir yaklaşımla ele almıştır (Şimşek, 2011, s. 205-206). Özetle Ülgener, tarihe yönelirken verilerin analizi, arşiv çalışmaları yerine tarihsel olayları, kültürel-edebi ve tasavvufi metinleri anlamaya yönelmiştir. Bu anlama çabasıyla Ortaçağ Osmanlı toplumunun iktisadi ahlâkını, zihniyet yapısını yorumlamak istemiştir.

Bu doğrultuda Ülgener, ekonomik analizlerde toplum ve zihniyet meselesine eğilirken öncelikle yola Sombart ile çıkmıştır. Düşünür, ekonomik düzenin

incelenmesinde insan davranışları etkisinin gözden kaçırıldığını; aynı usullerin, aynı teknolojinin bir yerde verdiği sonuçların bir başka yerde tam aksini veriyorsa farkın yöntem ve araçlardan çok, onları kullananın vasıflarından gelmiş olabileceğinin hala yeterince anlaşamadığını kaydeder (Ülgener, 2006b, s. 7). *Burjuva* adlı çalışmasında Sombart da "tinsel ve ruhsal unsurlar"ın ekonomiye müdahalelerinin yadsınamayacak kadar açık olduğunu ileri sürer. İnsana dair diğer bütün etkinlikler gibi ekonomik etkinliğin de yalnızca insan zihninin dış dünyayla bağlantı kurup, bu dünyayı dönüştürdüğünde somutlaştığını söyler (Sombart, 2008, s. 15). Dolayısıyla Ülgener'in bahsettiği gibi Sombart, ekonomiyi ve ekonomik ilişkileri insandan, onun tutum ve davranışlarından bağımsız bir altyapı unsuru olarak görmez. Ve insan tutum ve davranışları da yaşadığı zaman ve mekândan bağımsız değildir. Başka bir deyişle, özellikle siyasi ve ekonomik açıdan bakıldığında insana ait her tutum ve davranışın etki ve sonuçları içinde bulunulan zaman ve coğrafyaya göre farklılık gösterir. Asıl belirleyici olan yaşadığı tarih ve bölgeyle insandır. Bu anlamda da Karl Marx'ın ekonomiyi insan zihin ve davranışlarından bağımsız bir maddi ilişkiler yapısı kabul eden kuramına yönelik bir eleştiri söz konusudur.

Ülgener, tarihi "insansız olarak yazmak" eğilimindeki "sathi ilim ve araştırma" anlayışına karşı Sombart'ın temsil ettiği yönün reel ve dışsal veriler yerine bizzat "yaşayan insan"a öncelik vermesi bakımından önemli bir aşamayı temsil ettiğini belirtir. Bu bakış açısına göre, kapitalizm sadece bir sermaye yığını ya da sadece özel mülkiyetin, serbest rekabetin geçerli olduğu bir hukuk düzeni anlamına gelmemektedir. Bunlar da önemli olmakla birlikte, Ülgener'e göre kapitalizm açısından esas önemli olan, "Marx'ın zannettiği gibi, alelade bir kapital yığınının her türlü şahsiyetten tecrit edilmiş olan harici-maddi zaruretleri (yahut başka tabirle 'kıymet fazlası' istihsaline müteveccih maddi evölüsyonu (üretimine yönelik maddi evrimi) değil, bilakis düşünen ve irade sahibi olan zihniyettir" (Ülgener, 2014, s. 23). İnsan dünyanın her yerinde ve her çağda aynı biçimde davranan bir varlık değildir. Marksizm'de ortaya konduğu gibi kapitalizmi salt feodalitenin bir sonraki aşamasından ibaret ekonomik ilişkiler ağı olarak yorumlanmasına karşıdır. Çünkü Batı'daki kapitalizmin gelişimin ardında feodalitenin tasfiyesiyle birlikte dini ve kültürel alanda toplumu ilgilendiren önemli gelişmeler söz konusudur.

Bu açıklaması, yine Marksizm'in tarihi ve toplumu salt maddi verilerden yola çıkarak açıklamasına, maddi koşulların insan ve toplumların bilincini belirlediğine dair tezine bir eleştiri niteliği taşımaktadır. *Alman İdeolojisi* başlıklı çalışmalarında Marx ve Engels, düşüncelerin, anlayışların ve bilincin üretiminin insanların maddi etkinliklerine ve karşılıklı maddi ilişkilerine, "gerçek yaşamın diline" doğrudan doğruya bağlı olduğunu ileri sürerler. Buradan hareketle ahlâk, din, metafizik ve ideoloji ile bunlara karşılık gelen bilincin maddi koşullardan bağımsız olmadığını, kendilerine ait bir tarihlerinin olmadığını; aksine maddi ilişkilerini ve üretimlerini geliştiren insanların bunlarla birlikte düşüncelerinin ürünlerini de değiştirdiklerini söylerler ve buna göre "Yaşamı belirleyen bilinç değil, tersine bilinci belirleyen yaşamdır". Yaşayan, üreten bireyin kendisi temel alınır ve bilince de bu üreten/yaşayan bireyin bilinci olarak bakılacağı görüşünü savunurlar (Marx ve Engels, 2015, s. 44-45). İnsanı yapıp ettiklerinin bir sonucu olarak görüp, bilinci tümüyle bu eylemlere ve onun sonucu olan maddi ilişkilere bağlayan; başka bir ifadeyle mekanize hale getiren bu anlayış Ülgener'e göre tarihi ve toplumu açıklamak için uygun ve yeterli değildir. Maddi koşulların insan bilinci, daha kapsamlı olarak zihniyet⁵ üzerindeki etkisini yadsımamakla birlikte zihniyetin ve onun dayanağı olan din, kültür gibi üstyapı kurumlarının maddi koşulları (dolayısıyla üretim ilişkilerini) etkilemedeki payının daha önemli olduğunu kabul eder.

Marx'tan farklı olarak Werner Sombart kapitalizmin ortaya çıkışını ele alırken kapitalist zihniyeti açıklamaya yönelir ve bu zihniyeti hesap kitap yapmak, düzenli bir muhasebe uygulamasına sahip olmak şeklinde açıklar. Weber'den ayrılarak da dini bağlılığın ve kapitalist zihniyetin bir arada bulunduğu Floransa⁶ örneğini vererek

⁵ Burada bilinç ve zihniyet arasındaki farka dikkat çekmek gerekir. Bilinç, insanın kendisini ve etrafını tanıma yeteneği (şuur) olarak biyolojik ve psikolojik anlam içerir. Zihniyet ise "anlayış" olarak insan ve topluma dair düşüncüler, kabuller, inanışlar, yargılar gibi psikolojik yönüyle beraber toplumsal ve siyasi anlamları içinde barındıran daha kapsayıcı bir kavramdır. (Söz konusu kelimelerin sözlük anlamı için Türk Dil Kurumu Sözlüğünden yararlanılmıştır. Yorumlar makalenin yazarına ait.) Ülgener de "zihniyet"i böyle dışa yönelik davranış ve tutumları ile değer yargılarını içeren yönüyle kullanmaktadır. Bkz. Sabri F. Ülgener, **Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler**, s. 16.

⁶ Kapitalizmin gelişmesine yönelik olarak Protestanlığın etkisi üzerine incelemelerde bulunan İngiliz tarihçi Hill ise Sombart'ın örneğinin aksi bir argüman öne sürer. Hill, "Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı" başlıklı makalesinde 14. yüzyıl Floransa'sında tam anlamıyla kapitalizmin gelişmemesini şehrin sakinlerini Katolik Kilisesine karşı birleştirecek, ona tepki duyulmasına yol açacak bir "sapkınlığın" olmamasına bağlamaktadır. Hill, Fransisken hareketindeki sapkınlıkların ilk başlarda Kilise tarafından engellenmesinin Floransa'yı yöneten büyük burjuvazinin işine geldiğini ve aynı zamanda ekonomik nedenlerle Papalığa ihtiyaç duyduğundan söz eder. Diğer yandan Hill, Sombart ile Weber'in iddiaları arasında bir tür "orta yol" denilebilecek bir tez geliştirerek Protestanlığın doğrudan

Katolikliğin kapitalizmin gelişimine engel olmadığını öne sürer. Protestanlığın da, özellikle de onun Kalvinist püriten ahlâkının kapitalist zihniyetin gelişimine yol açtığı fikrini reddeder. Çünkü Püriten ahlâkın en çok önem verdiği şeyin "ilkel Hristiyanlığa ait fakirlik ideali" olduğunu; "zenginlik ve zengin olmayla ilgili her türlü etkinliğe" yaklaşımının "tamamıyla İncil'deki ahlâk anlayışına benzediği ve skolastiklere oranla dünyevi zenginliklerden çok daha fazla tiksindiği"ni öne sürer (Sombart, 2008, s. 135, 137, 235, 257). Dolayısıyla diğer tüm insani unsurlar gibi din de kapitalist zihniyeti belirleyicidir, ancak bunun Protestanlıkla doğrudan bir ilişkisi olduğu savına karşıdır. Çünkü Weber'in öne sürdüğünün aksine, sermaye birikimini sağlayan püriten ahlak Hristiyanlığın ilk çağlardan beri barındırdığı bir unsurdur. Kapitalizmi Protestanlıkla ilintilendirmemek bakımından Ülgener'in Sombart'ın düşüncelerine Weber'den daha yakın olduğu görülür.

Weber ise kapitalizmi Batı'ya ve özellikle Protestan toplumlara özgü bir gelişme olarak değerlendirir. Kendi ülkesinden yola çıkarak mezhepler bakımından karışık bir bileşimi olan Almanya'da "kapitalist ruhu" taşıyan meslek gruplarının Protestan özelliklere sahip olduğunu öne sürer. Bunun sadece Almanlara özgü olmayıp gelişme aşamasındaki kapitalizmin elini uzattığı her yerde söz konusu olduğunu savunur. Bu savı doğrultusunda Protestanlığın ortaya çıktığı Reform hareketine değinir ve ekonomik kalkınmasını sağlamış bölgelerde eş zamanlı olarak kilise devriminin gerçekleşmiş olmasının nasıl açıklanacağı sorusunu sorar. Protestanların yönetici ve yönetilen sınıf olarak, aynı zamanda hem çoğunluk hem de azınlık olarak ekonomik rasyonelliğe özel bir eğilim göstermiş olmalarına karşın, benzer bir rasyonel eğilimin Katolikler arasında aynı ölçüde gözlemlenmediği olgusunun "ortada" olduğunu öne sürer. Alman düşünürüne göre farklı ilişkilerin nedeni yalnızca mezheplerin tarihinde, geçici siyasal şartlarında değil; sürekli olan içsel özelliklerinde aranmalıdır. Katolikliğin öne çıkan "öte dünyacı" özelliğinin taraftarlarına bu dünyanın maddi unsurları, kazanımları ve nimetleri karşısında

kapitalizme yol açmadığını, ancak Katolikliğin katı kurumlarının ve ayinlerinin dayattığı engelleri kaldırarak geçişi kolaylaştırdığını ileri sürer. Avrupa'da zaten kapitalizmin belirmeye başladığı bir dönemde Protestanlığın ortaya çıktığını kaydetmektedir. Bu çerçevede "...insanlar Protestan olduklarından dolayı kapitalist olmadılar, kapitalist olduklarından dolayı Protestan oldular" sonucuna varır. Bkz. Hill, C. (1995), *Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı*, D. S. Landes (ed.), *Kapitalizmin Doğuşu* kitabı içerisinde, (çev. Süleyman E. Gündüz), İstanbul: İnsan Yayınları, s. 52-53.

kayıtsız kalmayı öğretmiş olabileceğini ifade eder (Weber, 1985, s. 27-31). Weber'e göre, Reform'la birlikte "keşişçe" yaşam biçimi "Tanrı katında değersiz" görülmüş, onun yerine her türlü koşul altında dünyevi ödevin yerine getirilmesinin Tanrı'yı "hoşnut" kılabacak biricik yaşam şekli olduğu ve bu yüzden "onaylanmış" her mesleğin "Tanrı katında" eşit bir değere sahip olduğu görüşü öne çıkarılmıştır (Weber, 1985, s. 64-65). Özetle Alman düşünür, Protestanlığın bu dünyadan "el etek çekmek" yerine, bir meslek edinip çalışmayı telkin etmesinin kapitalizmin gelişimini doğrudan etkilediği görüşündedir. Ekonomik olarak kalkınmış bölgelerin aynı zamanda Kilise devriminin gerçekleşmiş, diğer bir ifadeyle Protestanlığa geçmiş olmasını bunun için bir veri olarak kabul eder. Ancak diğer yandan mezheplerin "içsel" özelliklerini bu kadar ön plana çıkarması neredeyse diğer tüm siyasi, toplumsal ve ekonomik unsurları devre dışı bırakarak, kapitalizmi dini nedenlere bağladığı izlenimini uyandırdığını da burada not düşmek gerekir.

Weber elbette kapitalizmin Batı'da ortaya çıkışını salt Protestan ahlâkına bağlamaz. Kapitalist toplumun öncü unsuru olan "burjuva"nın⁷ sadece Batı toplumlarında belirdiğini ileri sürerken bunun bilim ve teknik gelişme boyutuna; Batı biliminin özellikle matematik, deneysel ve rasyonel temeller üzerine kurulan doğa bilimleriyle mümkün olduğu hususuna da vurgu yapar. Öngörülebilir bir hukuk sistemi ve biçimsel kurallarla işleyen işletmeleri de Batı kapitalizminin diğer unsurlarıdır. Hesap temeline dayalı bir rasyonellik, öngörü ve açık görüşlülük Weber'e göre, kapitalist ekonominin ve "ruh"un temel özellikleridir. Bunun karşısında ise geleneksellik ve "maceracı kapitalizm" yer almaktadır (Weber, 1985, s. 20-21, 61). Ancak yine de Protestanlığa ve onun "içsel" özelliklerine yaptığı vurgu kapitalizmin gelişiminde bu unsura bir öncelik verdiğini düşündürür. Batı toplumlarının Coğrafi Keşifler ve özellikle Sanayi Devrimi sonrasında yaşadığı maddi-teknolojik gelişmeleri daha sınırlı bir biçimde ele alır.

⁷ Fransızca "bourgeois"dan gelen sözcük, diğer Batı dillerine de büyük ölçüde Fransızca söyleyişle geçmiştir. Fransa'da feodal dönemde burjuva, kişilerin oturumuyla ilgili yasal bir kategoridir. Bir yerde uzun süre sabit yaşayıp, ödemelerini yapabilen kişiler için kullanılıyordu. Sözcüğün bugünkü anlamını kazanması büyük ölçüde 19. yüzyılda Marks'ın toplumsal sınıfları kategorize etmesiyle olmuştur. 18. yüzyıldan itibaren ticaretle uğraşan "orta sınıf" anlamında kullanılmaya başlanan burjuva ifadesi, Marks'ın sınıflandırmasından sonra büyüyen ticaret, girişimci ve işveren sınıfını tanımlamak için kullanılır olmuştur. Bkz: Williams, R. (2015), *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, New York: Oxford University Press, p. 14-15.

Weber'in "kapitalist ruh"un tam karşısına yerleştirdiği "geleneksellik" Ülgener'in çalışmalarında Ortaçağ Türk-İslam dünyasının tüketimi önceleyen, günlük geçimini sağlamanın ve götürü kazanç peşindeki insanının ve toplumunun da temel özelliğidir. Ancak Ülgener, kapitalizmi Protestan ahlâkına ve onun çalışma disiplinine bağlayan, bu anlamda diğer dinleri, bu arada İslam'ı, bu ruha uzak tutan görüşlerine itiraz ederek sorunun İslam dini değil, tasavvuf ahlâkının ve onun gerisindeki geleneksel zihniyetin yönlendirdiği lonca-tarikat düzenine dayalı bir ekonomik düzen olduğunu düşünür. Yukarıda belirtildiği üzere zihniyete verdiği önem bakımından Sombart'a yakın olsa da, toplumun "öz İslam"dan (Ülgener, 2015, s. 9) uzak din anlayışının ve zihniyetinin Ortaçağ'ın insanının iş ve yaşam biçimini belirlediğini kabul etmesi ve buna verdiği ağırlık bakımından Weber'e daha yakın durur. Bir başka deyişle kapitalizmi sadece Protestanlığa özgü bir düzen olarak kabul etmez, ancak genel anlamda ekonomik ve toplumsal düzenin, ilişkilerin üzerinde dinin ve ona bağlı zihniyetin etkisini kabul etmek bakımından görüşleri Weber'in görüşleriyle örtüşmektedir.

Ülgener'in düşüncelerinin ana hatları, dayandığı kuramsal kaynaklar böylece belirlendikten sonra onun bir İslam ülkesi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun niçin kapitalistleşemediği sorusunu nasıl cevapladığı konusu tartışılabilir. Ancak bundan önce, Weber'in kapitalizmi sadece Protestanlıkla bağdaştıran, İslamiyet ve diğer dinleri böyle bir gelişmeye uygun görmeyen görüşlerine dair itirazından bahsetmekte fayda vardır.

4. İslamiyet ve Kapitalizm İlişkisi Bakımdan Weber'in Görüşlerine İtiraz

Ülgener, İslam'ın Weber'in tahlilinde zincirin "en zayıf halkası veya halkalarından biri" olarak kaldığını belirtir. Bu "tek yanlı" bakışın İslam söz konusu olduğunda diğer çoğu Batılı tarihçi ve araştırmacı ile benzeştiğini, ancak bunun "politik, ırki saplantılar"dan kaynaklanmadığını; yöntem anlayışından, esasen bu anlayışla bizatihi kendisinin çelişmiş olmasından kaynaklandığını söyler. Çünkü evrensel tarih açısından Alman sosyolog için öncelikle Batı medeniyeti ve onu oluşturan kaynaklar gelmektedir. İslam ve diğer Doğu dinlerini ele alması onları "öz varlığı" ile öğrenmek amacıyla değil, Batı'yı onlarla çelişki durumunda daha iyi tanıtabilmek

amacıyladır. "Her şey bir tarafta oluşmuş, öbür taraf bunun tamamıyla dışında ve uzağında kalmış! Rasyonel hayat, rasyonel bilim, rasyonel musiki, disiplinli iş ve meslek ahlâkı... Hepsi yalnız ve yalnız Batı dünyasına mahsus ve diğerlerine yabancı!" (Ülgener, 2015, s. 56-57). Dolayısıyla Ülgener, Weber'i Batı toplumları ve kapitalizm ilişkisini incelerken kendi teorisine bağlı kalmamakla, İslam ve Hristiyan-Batı dışındaki diğer toplumlar söz konusu olduğunda tipik bir Batılı aydın gibi davranmakla, ırkçılık olmasa da bir tür "ötekileştirme" yapmakla eleştirmektedir. Özellikle "öz" İslam ile Müslüman toplumların geleneksel yaşamları arasında bir ayırım yapmamış olmak ve yaşanan dini "gerçek" din kabul etmiş olması bakımından Alman düşünürün görüşlerine itiraz eder. Ancak Ülgener, Weber'e bu anlamda sert bir eleştiri yöneltmekten imtina etse de, Alman düşünürün İslam'a bakışının Doğu'yu ötekileştiren tipik bir Şarkiyatçı⁸ özelliği taşıdığı aşikârdır. İslam'ı ele alması Batı ile olan çelişki durumundan ziyade onun karşısındaki "geri" durumunu ortaya koymak için olduğu düşünülmektedir.

Weber, İslam'ı bir savaşçı din olarak kabul edip, yerleşik bir şehir düzeni ve toplumu kurmadığını düşünür (Turner, 2019, s. 20). Nitekim *The Sociology of Religion* başlıklı çalışmasında İslamiyet'in başlangıç döneminde Mekke'de Hz. Muhammed'in çileci, dünyadan çekilme eğilimi sergileyen dindar gizli kent cemaatlerinde geliştiğini; fakat Medine'deki ve sonraki gelişmelerde, erken Müslüman topluluklarının oluşumunda bir ulusal Arap savaşçı dinine ve daha sonrasında "güçlü" bir sınıf vurgusu yapan bir dine dönüştüğünü öne sürer. Bu sınıf vurgusu ile İslam'ı feodal bir düzen, "bir efendiler dini" olarak görür. Askeri ganimet paylaşımından ötürü ilk dönemlerinde "en dindar bağluları"nın "en zengin" hale geldiklerini iddia eder ve toprakların genişlemesiyle artan zenginliği bu feodal düzenin yansıması olarak kabul eder. Ancak bu zenginliğin rolü, Püriten dinindeki zenginliğin oynadığı rolün tam karşıtıdır. Müslüman geleneğinin dindarın gösterişli kıyafetini, parfümünü ve özenli sakal biçimini överek tasvir ederken

⁸ *Şarkiyatçılık* kitabında Edward W. Said, akademik anlamda bu kavramın Doğu hakkında yazmak, araştırmak ve ders vermek olduğunu; ancak daha genel anlamıyla Şarkiyatçılığın 'Şark' ile (çoğu zaman) 'Garp' arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayanan bir düşünme biçimi" olduğunu belirtir. Bkz. Said, E. W. (2016), *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışı*, (çev. Berna Yıldırım), İstanbul: Metis Yayınları, s. 12-13. Napolyon'un Mısır seferi sonrası gelişen bu düşünce biçiminde Doğu'ya yönelik bir üstten bakışın, bir ötekileştirmenin olduğu yaygın bir biçimde kabul edilen husustur.

Püriten ekonomik etiğine zıt ve bütünüyle feodal statü kavramlarıyla ilişkili hale geldiğini öne sürer. Diğer yandan Püriten ahlâkında kapitalizmin gelişimi bakımından öne çıkardığı çileciliğin İslam'daki biçiminden söz eder. Kur'an'da manastır hayatı kabul edilmemekle birlikte oruç, dua ve nefsin isteklerini kırma yönlerinden çilecilik bütünüyle reddedilmemiştir. Buna rağmen Weber, İslam'ın gerçekte hiçbir zaman bir "kurtuluş dini" olmadığını; evlenme-boşanma, faizciliğin yasaklanması, savaş vergileri, yoksulların desteklenmesi konusundaki emirlerinin siyasi karakterde olduğunu iddia eder. Bunların dışındaki tek dinsel yükümlülüğün "Allah'ı tek ilah ve Muhammed'i onun peygamberi olarak tanımak" olduğuna inanır (Weber, 1965, s. 262-264). Burada bahsedilen yorumlarına bakıldığında Weber'in İslamiyet'in bu dünyadaki toplum ve birey yaşamını düzenleyen, düzenlediği toplumun da savaşçı bir toplum olduğunu öne sürer. Bu nedenle gelen ganimet ve toprak kazanımlarından dolayı asker ve zenginlerin ön planda olduğu, onlara her iki dünyada da rahat bir hayat vaat eden, dolayısıyla siyasi karakter taşıyan; öte dünyaya yönelik yükümlülüğünün neredeyse "kelime-i şahadet" ile sınırlı olduğu bir dine indirgelediği anlaşılmaktadır. Savaşların dinin yayılmasının bir aracı olduğunu, diğer tüm dinlere göre ayrıntılı hukuki düzenlemeler içerdiğini, dolayısıyla toplumsal yaşam üzerinde Hristiyanlığa kıyasla daha düzenleyici bir tarafının olduğunu ve devlet düzenleri kurduğunu ise göz ardı ettiği görülmektedir. İslamiyet, Şarkiyatçı bakış açısını anımsatan bir biçimde, kuruluş ve gerileme dönemleri esas alınıp, Batı'ya karşı görece üstünlük sağladığı dönemler es geçilerek yorumlanmış gibidir.

Ülgener Weber'in iddialarına karşılık olarak görülebilecek değerlendirmelerinde, İslam'ın kuruluş devirlerinde kişilere asgari düzeyde şart ve farzlarla sınırlı bir külfetten fazlasını yüklememekte dikkatli davrandığını belirtir. İslamiyet'in "basit bir savaşçı dini"ne indirgenmesi, ona dayalı askeri ganimet ve toprak paylaşımı üzerinden bir feodal yapı ve sınıflaşma oluşturduğu iddialarına karşı ise "peygamber sanatı diye övülen ticaret"ten söz ederek (Ülgener, 2006a, s. 174) ruhbanlığın reddinin böyle bir sınıflaşmaya imkân tanımadığını söyler. Ancak İslam dini kuruluş aşamasını tamamlayıp zaman içerisinde tasavvufa yöneldikten sonra toplumun alt ve üst tabakaları arasında derinlemesine bir ayrımın belirlediğini kaydeder. Toplumun üst tabakasında halk için anlaşılması güç, hatta imkânsız simge

ve ifadelerle dolu mistik inançlar; bu mistik eğilimin karşısında ise basit imaj ve tasvirlerle örülmüş halk inançları şeklinde bir karşıtlık oluştuğuna dikkat çeker. Zamanla üst tabakadakilerin "bir bakıma olağanüstü bir kuvvetin (karizma) sahipleri" olarak "din ve tarikat uluları halinde bir çeşit aristokrat zümre"yi meydana getirirken geniş halk kitlelerinin ise toplumun alt katlarına itildiğini dile getirir. Böylesine bir tabakalaşma, birtakım sürtüşme ve karşı koymaları da zamanla beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla ortada bir sınıf ve sınıfsal bir çatışma görüntüsü belirmiştir. Tarikatlar ile devleti temsil eden ulema arasında halk üzerinde otorite kurmak bakımından sert mücadeleler meydana gelmiştir (Ülgener, 2015, s. 40, 71). Buna ilişkin olarak Sayar, 16. yüzyıldan itibaren tarikat-şeriat çatışmasının başlamasından söz eder (Sayar, 2003, s. 27). Ancak Ülgener'in düşüncesinde bu konu Weber'in ileri sürdüğü gibi İslam'da başından beri görülen ve savaş ganimetlerinden kaynaklanan zenginleşme dolayısıyla oluşan bir tabakalaşma değil, tasavvufun yarattığı şeyh-mürit ve geniş halk kitleleri arasında oluşan hiyerarşiden kaynaklanan bir tabakalaşmadır. Dolayısıyla dinin kural olarak barındırdığı bir sınıflaşma/tabakalaşma söz konusu değildir.

Weber'in gösterişe dair iddialarını da Ülgener, İslam öncesi cahiliye devrinden kalan ve toplum yapısında silinmesi kolay olmayan olan mal-mülk vb. ihtirasları şeklinde yorumlar. "İslam, mala mal varlığından değil, kibir ve gurur metaı, çokluk yarışı olduğundan karşıdır; ...işin o yanı söz konusu oldu mu öyle çekingen ve tereddütlü değil, sonuna kadar sebatlı ve kararlı olarak karşı! Weber'in ve bir kısım Batılı tarihçilerin İslam'ı feodal yapılı bir din olarak takdim ederlerken düştükleri hata da bizce buradadır: İslam'ın karşısında olduğunu yanında imiş gibi görme ve göstermeleri!" (Ülgener, 2015, s. 66-67) Weber'in Protestanlık için söylediği, ileriye –"yarın"ı- düşünmeyi İslam'ın da daima teşvik ettiğini savunur. Gereken çabayı sarfedip ve elzem olan tedbirleri aldıktan sonrasını ilahi takdirin tecellisine bıkarak neticeyi huzur içinde beklemek olarak tanımladığı "tevekkül"ün zaman içinde tasavvuf yoluyla olup bitene seyirci kalmaktan ibaret pasif bir teslimiyete dönüştüğünü kaydeder. Diğer yandan Alman düşünürün sadece Protestanlıkla beraber emeğin kendi başına bir değer kazandığı iddiasına karşı çıkar ve çalışmanın ibadet derecesinde bir Tanrı buyruğu olarak Reform hareketinden önce İslam'da da yer aldığını söyler. Bu anlamda "İbadetin yolları ondur; dokuzu

helal rızık talebidir" gibi çalışıp kazanmak yönündeki hadislere dikkat çeker. (Ülgener, 2015, s. 67-68, 82-90) Ülgener'in ısrarla vurguladığı geleceği düşünmeden, bu dünyayı boşlayıp sadece ahiret için günü ibadetle geçirmek tasavvuf ahlâkının bir kabulüdür ve İslam'la ilgisi yoktur. Bu değerlendirme şüphesiz haklı kabul edilmekle birlikte tasavvufun İslam'ın içinden çıktığı da meselenin bir başka boyutudur. Tasavvufun İslam dinini temel aldığı düşünüldüğünde onun büsbütün dışında bir olguymuş gibi kabul etmek de zor görünmektedir. Nihayetinde Weber gibi İslamiyeti derinlemesine bilmeyen hemen herkes açısından dinin görünen yüzlerinden biri konumundadır. Ancak elbette Weber'in İslamiyet'i tanımlarken, ona ilişkin hükümlerde bulunurken böyle bir ayrımı yapabilecek kadar bilgi sahibi olmasını beklemek de aşırılık olmayacaktır.

Weber'in aslında İslam dünyasında tasavvufa ve derviş ahlakına değindiği, böyle bir oluşumdan haberdar olduğu görülür. Zira İslamiyet'de de Püritanizm'de olduğu gibi bir çileciliğin sufi dervişlerde olduğundan söz eder; ancak bunun da İslam'ı nihai meselelerinde Yahudilik ve Hristiyanlığa yaklaştırmadığını ileri sürer. Bu bakımdan Ülgener'in ısrarla vurguladığı İslam ve tasavvuf ayrımına uzak, ikisini aynı şey olarak kabul eder görünür. Sufi inançlarının dünyaüstü bir Tanrı'ya bağlılık anlayışından çok başka, mistik coşkulu kaynaklardan doğduğunu ve özünde Batılı çilecilikten çok ayrı olduğunu belirtir (Weber, 2019, s. 313). Püritan ahlâkı ve çileciliği bu dünya için çalışarak, üretip kazanarak Tanrı'nın rızasını kazanmaya yönelikken, dervişlerin çileciliği ve ahlâkı bu dünyadan, onun nimetlerinden "el etek çekip" tefekkür ve dua yoluyla Tanrı'nın rızasını kazanmaya yöneliktir. Dolayısıyla bu çileciliğin "kapitalist ruh"u besleyici bir yanı olmadığı gibi, bilakis Ülgener'de görüleceği üzere- onu engelleyici tarafı vardır. Bu bakımdan düşünür, Weber'in İslam'ın kendisine yönelik tespitlerine uzak dururken tasavvufa ilişkin görüşlerine yakın durmaktadır. Ancak Weber, İslam ile tasavvuf arasında özel bir ayrım yapmaz. İslam'ı gördüğü tüm yönleriyle bir bütün olarak kabul edip siyasi karakterde bir din, bir devlet modeli olarak değerlendirmektedir.

Bu doğrultuda Weber'e göre İslam'ın siyasi kurumlarının patrimonyal⁹ doğası kapitalizmin ihtiyaç duyduğu (burjuva sınıfı, para ekonomisi, özerk şehirler, serbest emek piyasası ve rasyonel hukuk gibi) önkoşulların ortaya çıkışını engellemiştir. Bryan S. Turner bu yaklaşımı eleştirerek İslam'daki patrimonyalizm hakkındaki değerlendirmesinde daha önce Marx ve Engels tarafından yapılmış bulunan bir Doğu toplumu çözümlemesini –Asya Tipi Üretim Tarzını¹⁰- farkında olmadan Weber'in tekrar ettiğini söyler. İngiliz sosyoloğa göre her ne kadar Marx ekonomik güç tekeli, Weber siyasal güç tekeli vurgulamışsa da perspektiflerinin Asya-Avrupa karşılaştırmalarındaki temel varsayım ve imalarının bir hayli benzer olduğunu vurgular (Turner, 2019, s. 30-31). Weber de Marx gibi Doğu toplumlarını değerlendirirken Batı toplumlarını değerlendirdiği yönteminden ayrılmıştır. Marx, Batı toplumları için altyapıdaki (ekonomi/üretim) değişimlerin üstyapıyı (devletin yönetim biçimini, hukuku, kültürü) belirlediği görüşünü savunurken Doğu'da altyapı için esas belirleyici olarak coğrafyayı alarak ondan kaynaklanan siyasi örgütlenmenin ekonomik ve toplumsal yapıyı belirlediğini varsayar. Weber de, özellikle İslam toplumları için- patrimonyal devleti ve savaşçı dini önceleyerek toplumu büyük ölçüde değişmeyen, tabi bir unsur olarak kabul etmiştir. İslam uygarlığının güçlü olduğu, şehirler kurduğu, kendine özgü bir uygarlık yarattığı hususunu görmezden gelmiştir.

Weber'in İslam ülkelerine yönelik tahlillerinin Ülgener'in İslam'ın ilk asırlarında ekonominin daha serbest koşullarda, özellikle ticaret üzerinden girişimciliğin önünün daha açık olduğu yönündeki saptaması Doğu ile Batı arasındaki ticaretin uzun süre

⁹ Patrimonyalizm, Weber'in tanımladığı; otoritenin bir haneden tarafından icra edildiği bir kişi ya da bürokratik idarenin otoritesine dayanan, gücün keyfi olarak kullanıldığı ve bütünüyle idarecinin kontrolündeki yönetim biçimidir. Geleneğe dayalı bir meşruiyetin olduğu bu yönetim biçiminde topluluk üyeleri tebaa olarak kabul edilir. Weber, patrimonyalizmin en uç biçimi olarak geleneksel hâkimiyetin tamamen efendinin (sultanın) kişisel araçları olan askeri güç ve idare üzerinde yükseldiği "sultanizm"i gösterir. Bkz. Marshall, G. (Eds.) (1994), *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford University Press, p. 383; ve Weber, M. (1978), *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, (2 volume set), (ed. Guenther Roth and Claus Wittich), University of California Press, Berkeley, 1978, p. 231-232.

¹⁰ "Asya Tipi Üretim Tarzı" (ATÜT) Marx'ın Doğu toplumları için kullandığı ve 19. yüzyılın hâkim Doğu anlayışına uygun olarak geliştirdiği ne köleci ne de ilkel komünizm olarak tanımlanabilecek, devletin toprak üzerindeki tek mülkiyet sahibi güç olması dolayısıyla baskın bir rol oynadığı bir siyasi-ekonomik toplumsal örgütlenme biçimidir. Devletin toplum ve ekonomik yapılar üzerinde bütün gücü elinde tuttuğu bu üretim biçiminde toplumlar asırlar boyunca değişmeden olduğu gibi kalmaktadır. Bkz. Marshall (ed.), *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*, p. 19; ayrıca Lefebvre, H. (1996), *Marx'ın Sosyolojisi*, (S. Hilav, Çev.), İstanbul: Sorun Yayınları, s. 142-143.

Müslüman tüccarlar aracılığıyla ve İslam ülkelerinin egemenliğinde yapıldığı hususu göz önünde bulundurulduğunda haklılık kazanır. Fernand Braudel'in vurguladığı üzere gelişmiş ticari kentleriyle bir "geçiş uygarlığı" olan İslam dünyası, güçlü olduğu 11. ve 14. yüzyıllar arasında, Uzak ve Yakın Doğu ile Akdeniz ticaretini neredeyse bütünüyle denetimi altında bulundurmıştır. Fransız tarihçi, büyük ölçüde kervan sistemi üzerinden işleyen bu ticaretin, yarı yarıya da olsa "kapitalist büyük bir örgütlenme" olmadan deniz dolaşımına bağlanamayacağını vurgulamaktadır (Braudel, 1987, s. 95-97). Anneles Okulu tarihçisinin yorumundan, Weber'in iddiasının aksine, eski dünyadaki ticareti denetiminde bulundurduğu dönemde İslam medeniyeti açısından ticari bakımdan da olsa kapitalist bir örgütlenmeden söz edilebileceği, İslam'ın buna engel teşkil etmediği görülmektedir.

Bu doğrultuda Ülgener'in din, ahlâk, zihniyet ve iktisat ilişkisini temel aldığı eserlerinde ortaya koymaya çalıştığı temel husus da kapitalizmin Osmanlı toplumunda ortaya çıkmasını engelleyenin İslam dini değil, toplumun dayandığı tasavvuf ve lonca-tarikat ilişkisi, devletin de toplumun üzerinde uyguladığı baskı ile bu ilişkinin devamından yana tavır alması meselesidir. Bu bakımdan Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısını değerlendirirken halkın ve idarecilerin zihniyetini belirleyen unsur olarak İslam'ı değil, onun toplumdaki yansıması olarak gördüğü tasavvufu ve tarikat-lonca ilişkilerini esas alır.

5. "Osmanlı İmparatorluğu Neden Kapitalistleşemedi?" Sorusunun Peşinde

Düşünce dünyası ve bu dünyanın kaynaklarının ana hatları böylece sergilenen Sabri F. Ülgener'e ilişkin bu çalışmanın son kısmı Osmanlı İmparatorluğu'nun neden kapitalistleşemediği sorusuna cevap arayışıyla ilgilidir. Bu soruyu cevaplamaya çalışırken düşünür, Osmanlı-Türk toplumunun genel bir toplumsal ve ekonomik tablosunu çizmiştir.

Ülgener Batı'da kapitalizmin geliştiği ve eş zamanlı olarak yaşamın bütün alanlarında yenilenmenin baş gösterdiği devrin Osmanlı'da "Ortaçağ değerlerine dönüş" karakterini taşıdığını söyler. İş hayatında 'esnaflaşma', değer anlayışında da

“içe kapanma ve katılaşıma”, meslek ve sanat hayatında herhangi bir yeniliğe tahammül edemeyen tutuculuğun, feodal yaşamın getirdiği “ağalık ve efendilik” bilincinin öne çıktığı bu “Ortaçağlaşma”da bol tüketimin, gösterişin ve “kendini gündelik iktisadi kaygıların üstünde görmeye alışık, üretimi ve değer yaratmayı kendinden başkalarının sırtına yüklenmiş görmek isteyen zihniyet”in hâkim olduğunu vurgular. Bu zihniyet ve onun yansımaları 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren Batı Avrupa’da silindiği halde Osmanlı’da neredeyse olduğu gibi yeni çağlara aktarılmıştır (Ülgener, 2006a, s. 9). Weber’in İslam’ın kendisine atfettiği gösterişe ve tüketime yönelik feodal toplum yapısı Osmanlı’nın gücünün sınırına ulaştığı devirlerde belirlemiştir. Aynı tarihlerde Batı’da ise Coğrafi Keşifler ile birlikte ticaretin Atlantik kıyılarına kayıp, güçlü merkezi devletlerin ve kapitalist ekonomilerin yükselmeye başlaması söz konusudur.

Ülgener Osmanlı’da bu devrin siyasi yapısına dair temel özellikleri olarak büyük toprak mülkiyetini ve toprağa dayalı hâkimiyet şeklini (çiftlik, malikâne), merkeziyetsizliği, paranın ve genel olarak menkul kıymetlerin ikinci sırada gelen rolünü gösterir. Bu dönem ekonominin bireyleri ilgilendiren girişim yönünün ise şehrin etrafında kümelen küçük/büyük işletmeler ile tarım faaliyeti; şehrin içindeyse basit çarşı esnafı ve loncaları, belli başlı yol kavşakları ve geçiş merkezleri haricinde “sönük” bir ticaret şeklinde görüldüğünü belirtir. Böyle bir siyasi ve ekonomik yapılanmanın hayat ve toplum anlayışı ise başta büyük toprak rejimine özgü “ağalık ve eşraflık ruhu” olmak üzere, toprağa ve aile etrafında toplanan servet ve değer anlayışı, yavaşlık ve durgunluk içindeki bir lonca ahlâkı, geleneksel sanat ve meslek anlayışı olarak belirlemiştir. “Bütün bu değerleri din gayretinden doğan mistik bir havanın çepçevre kuşattığı düşünüldüğünde Ortaçağ manzarası elde edilir” (Ülgener, 2006a, s. 20-21). Böyle bir manzara içinde girişimci, yatırıma yönelik servet ve birikimi önceleyen bir kazanç anlayışı ve bunlara dayalı bir “kapitalist ruh”un ortaya çıkması mümkün olamamıştır. Geleneksellik giderek daha çok ekonomik düzene hâkim olmuştur. Fakat Ülgener, Ortaçağ değerlerinin egemen olduğunu söylediği 15. ve 16. yüzyıllar öncesinde, başka bir ifadeyle İmparatorluğun kuruluş ve yükselme devirlerinde, ki Braudel’in İslam uygarlığında bir ölçüde kapitalist örgütlenmenin başlamış olduğunu belirttiği devirlere rastlar, niçin “kapitalist ruh”un yerleşmediği sorusunu cevapsız bırakmıştır.

Sabri F. Ülgener'in Ortaçağlaşmanın başladığını söylediği ve devletin güçlü, merkezi bir yapıda olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde ekonomik yaşamı düzenleyen unsurlar; şehirlerin iâşesinin sağlanması, uzun erimli ticaret ve ithalat olmuştur. Tüccarların, sarrafların ve loncaların faaliyetleri, toplumsal düzenin yeniden üretilmesini sağladığı sürece, devlet tarafından desteklenmekteydi. Şevket Pamuk, Osmanlı'da merkezi hükmet için aslolanın mevcut denge ve düzeni korumak olduğunu kaydeder. Bu bakımdan tüccarların, loncaların veya genel anlamda bireylerin zenginleşmelerine, toplumsal düzenin bozulacağı kaygısıyla, hoşgörüle bakılmamıştır (Pamuk, 2017, s. 52). Niyazi Berkes de Osmanlı sisteminde servet birikiminin mümkün olmadığına, güç çatışmalarının ve iç çelişkilerin buna izin vermediğine dikkat çeker. Avrupa kentlerinde daha serbest ve güçlü olan loncalardan farklı olarak Osmanlı'daki esnaf loncaları devletin sıkı denetimi altındaydı (Berkes, 1971, s. 75-76). Dolayısıyla geleneksel düzende devlet eliyle ekonomik hayat bütünüyle denetimi altında tutulmaya çalışılırken bireysel girişimin gelişmesi söz konusu olamamıştır. Başka bir ifadeyle en başından İmparatorluğun kendine özgü koşulları içinde kapitalizmin çıkmasını sağlayacak koşulların özellikle oluşmasının istenmediği söylenebilir.

Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun iâşeye verdiği önem ithalat ve ihracat konusunda modern devletlerin ekonomi anlayışlarından farklı bir yol izlemesine neden olmuştur. İç piyasalarda malların arzını artırdığı için ithalat desteklenirken, ihracata ise ülke içindeki talep karşılandıktan sonra izin verilmekteydi. İç piyasada darlık görüldüğünde gıda maddelerinin ve hammaddelerin ihracatı yasaklanmıştır. Bu bakımdan devletin ekonomiye müdahalesinin diğer İslam devletlerinden daha fazla olduğunu söyleyen Pamuk, Osmanlıların iktisadi, idarî ve malî konularda İslam hukukuyla çelişen nitelikteki kendi kanunlarını çıkardığına, ihtisab ve narh gibi denetim araçlarına daha çok başvurduklarına dikkat çeker (Pamuk, 2017, s. 55). Ekonomideki bu uygulamaların Ülgener'in İslam'ın daha serbestlik yanlısı ekonomi anlayışına karşın, özellikle Osmanlı uygulamasında İslam'ın öngördüğü kuralların geri planda bırakıldığı yönündeki tespitiyle örtüştüğü görülür. Ancak aynı zamanda, yukarıda ileri sürülen Osmanlı'da Ortaçağlaşmanın başladığı devirlerin öncesinde de niçin kapitalizmin belirmeye başlamadığı sorusunu da açıkladığı düşünülebilir. Devletin ekonomiye diğer tüm İslam devletlerinden fazla müdahale

etmiş olması, İslam'ın 11.-14. yüzyıllarında özellikle kervan ve bağlandığı deniz ticareti etrafındaki kapitalist örgütlenmenin ilerlemesini engellemiş görünmektedir. Ancak bunun da İmparatorluğun hemen bütünüyle bir fetih düzeni üzerine kurulmuş olması ve ekonomisinin de bu düzene uygun örgütlenmiş olmasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir.

Nitekim Ülgener de, Osmanlı uygulamasından farklı olarak, İslam hukuk ve ahlâk kaynaklarında ilk asırlardan beri, özellikle şehir ekonomi hayatında, tüketici aleyhine fiyat yükselişine yol açan vurgun faaliyetleri gibi müdahaleyi gerektirecek durumlar ortaya çıkmadıkça liberal eğilimlerin ön planda olduğunu ileri sürer. Çünkü henüz kendine yetmekten uzak olan ve bu sebeple dışarıdan gıda vb. gerekli maddelerin teminine muhtaç şehir ekonomisinin ticarete mümkün olduğu kadar uygun bir ortam hazırlamakta çıkarının olduğunu kaydeder. Narh aleyhtarlığının da bu durumun gereklerinden biri olduğunu kaydeder. Diğer yandan, İslam'ın ilk asırlarında devlet aygıtının ciddi bir müdahaleyi başaracak kadar gelişmemiş olduğunun göz önünde bulundurulduğunda iktisadi hayata herhangi bir nedenle el koymayı gerektirecek olan olayların ve aynı zamanda müdahale imkânlarının dar olmasının liberal eğilimleri mümkün kıldığını da not düşer (Ülgener, 2014, s. 82-85). Osmanlı'da merkezi devletin ulaştığı güç ona ekonomik hayata müdahalenin yolunu böylece açabilmiştir. İslam dünyasındaki bu liberal eğilimin değişmesinin sebeplerini düşünür şöyle sıralar: Tüccar ve üreticiden çok tüketicinin korunmasını gerektiren hayat şartları, bu şartların gerçekte getirdiği değişik esasları zihinlerde "haklı ve meşru" gösterecek olan "yeni fikir ve ahlak temelleri". Bu doğrultuda Ortaçağ'da şehir ekonomi hayatının tüketici lehine "müdahaleyi zaruri kılan hadiselerin gittikçe ağır basma"sı ekonomi zihniyetini değiştirmiştir. Özellikle sınırları ve çevresi sürekli genişleyen büyük merkezlerin doyurulmasındaki zorluk dolayısıyla devamlı fiyat kontrolüne ihtiyaç duyulması, şehir hayatının genişliği ve iâşe kaynaklarının yetersizliği oranında "narh koyan Allah'tır" düsturundan uzaklaşma ve müdahalecilğe geçmek zorunluluğu ağır basmıştır. Diğer taraftan müdahalecilik ilkelerini zihinlerde yavaş yavaş sindirmek ve alıştırmak suretiyle, realitedeki değişme fikir sahasında tamamlanmıştır. Başlangıçta serbest ya da en azından hoşgörülü denilebilecek bir anlayışın gelenek ve otoriteye sıkıca bağlı olan Ortaçağ skolastik görüşleri önünde

zayıflaması söz konusu olmuştur (Ülgener, 2014, s. 108-109). Bir başka deyişle toplum ekonomiden iş hayatına, hukuk ve eğitime kadar durağanlaşmış, deyim yerindeyse, donup kalmıştır. Ancak buna yol açan İslam'ın bir din olarak kuralları yahut inananlar için öngördüğü hayat biçimi değil; İslam ülkelerinin üzerine oturdukları coğrafyanın getirdiği zorlu koşullar kadar geçirdikleri siyasi, askeri ve toplumsal değişimlerin devletleri ekonomiye ve dolayısıyla topluma daha çok müdahale etmek zorunda kalmasının (ya da zorunda hissetmesinin) kaçınılmaz bir sonucudur. Aynı zamanda merkezi devletin ekonomiye böylesine geniş kapsamlı bir biçimde müdahale edebilecek güce erişmesi de bunu mümkün kılmıştır. Çünkü devletin ekonomiyi bu kadar düzenlediği ortamda bireyin kendine bir alan açmasının, girişimcilik faaliyetinde bulunmasının imkânı kalmamıştır. Aynı zamanda üstte her şeyi düzenleyen, karar veren bir otoritenin varlığı şüphesiz bir rehaveti de beraberinde getirmiştir.

Yalnız burada Ülgener'in toplumsal ve ekonomik koşulların değişmesiyle devlet müdahalesinin giderek artmasının, bunun da zihinlerde değişikliğe yol açtığı şeklindeki çıkarsamasının Marksizm'in bilincin maddi koşullara bağlı olduğu savını akla getirdiğini not düşmek gerekir. Yine belirtmek gerekir ki Ülgener maddi koşulların bütünüyle bilinçten, daha doğrusu zihniyetten, bağımsız olduğu fikrine itiraz ederken "iktisadi hayat ile zihniyet arasında paralellikler" (Ülgener, 2014, s. 48) olduğunu da kabul etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı 19. yüzyılın ortalarına kadar¹¹ hemen hemen geleneksel yapı içinde, Ülgener'in deyimiyile donup kalmıştır. Bu donup kalma halini Ortaçağ'ın iktisadî hayatının ve zihniyetinin karakteristik çizgisine bağlayan düşünüre göre söz konusu ekonomik ve toplumsal manzarayı geniş bir biçimde yansıtanlar küçük tacir ve özellikle "sanat erbabı", zanaatkârlar olmuştur. Şehir ekonomisinin başlıca önemli köşesi, "iktisadın kendisi" olan esnaf topluluğu, daha İmparatorluk kurulmadan önce 12. ve 13. yüzyıllarda Orta ve

¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun 1838 yılında İngiltere ile yaptığı Baltımanlı Ticaret Antlaşması sonucunda Batı kapitalizmine eklenmeye başladığı, büyük ölçüde geleneksel ekonomik yapısının altüst olduğu görülür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Berkes, N. (1972), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi Yayınevi; Pamuk, Ş. (2017), *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Doğu Anadolu'da yaşanan siyasi çalkantılar yüzünden "yarı hamasî, yarı dinî bağlarla birbirine bağlayıp pekiştirdiği topluluklar, yerine göre fütüvvet veya ahilik diye adlandırılan teşkilat" haline gelmiştir. Hemen her yerde bu teşkilatların amacı zanaatkârları ortak bir disiplin ve iş ahlâkı altında korumak, gelenek-göreneği yaşatmak, gerekmedikçe iş ve sanat değiştirmemek, muhtaçları gözetip kollama, dışarıya kapıları kapatıp topluluğu birlikte savunmak şeklinde belirlemiştir. Bu meslek gruplarının iş ahlâkının ve zihin yapılarının gerisinde ise tasavvuf başlıca rolü oynamaktadır (Ülgener, 2006a, s. 33-35, 45). "Öz İslam"ı mistisizmine kaydıran hareketin başını çeken tasavvuf akımı Orta Asya ve kısmen Hint ve İran karışımı inançların İslami unsurlarla yoğrulduğundan vücut bulmuştur. Tarikatlar 12. ve 13. yüzyıllarda Moğol istilalarının getirdiği sürgün ve baskınların Anadolu'da yerinden ettiği insanlar için bir tür sığınak, kuvvetli bir çekim merkezi halini almıştır (Ülgener, 2015, s. 91). Görüldüğü üzere tarikatların Anadolu toplumunda böylesine yer edinmesinin halkın temel yaşam ihtiyaçlarını karşılaması gibi maddi birtakım gerekçeleri söz konusudur.

Anadolu tarihine bakıldığında Ülgener'in bahsettiği devirler siyasi birliğin parçalandığı, Anadolu Selçukluların Moğol istilaları neticesinde zayıflamasıyla asayişin temel bir sorun haline geldiği zamanlardır. Konuya ilişkin olarak dönemin tarihini yazan Metin Kunt da günlük hayatın ve ekonominin büyük ölçüde ahilik/esnaf teşkilatı ve onun dayandığı tarikatlar sayesinde ayakta kaldığını, hatta bu birliklerin, siyasal otoritenin olmadığı yerlerde güvenliği de sağladıklarını kaydeder. Kunt aynı zamanda, Anadolu'nun söz konusu devirlerdeki siyasi parçalanmış haline rağmen bu esnaf teşkilatlarının ekonomik hayatın aksamadan devam etmesini temin ettiklerini, hatta bu devirde Moğol baskısı ve onların önünden kaçan Türkmen yığılması ile Asya'nın ticaret hayatının gelişmesiyle birlikte ekonominin canlılık gösterdiğine dikkat çeker (Kunt, 2014, s. 26-30). Ülgener, bu ortamda bir sığınak ve toplumun temel bir dayanağı haline gelen tasavvuf hareketinin kısa zamanda yayılmasını olağan görmek gerektiğini söyler. Zira sufiler dinin taşıyıcısı ve tanıtıcıları arasında en faal olanları idi. İslam'ı "yumuşatılmış haliyle" uç boylarına, uzak köşelere kadar taşıyan ve yerleştiren onlar olduğunu hatırlatır (Ülgener, 2015, s. 92). Osmanlı İmparatorluğu kurulmadan evvelki karmaşa ortamında Anadolu halkının temel ihtiyaçlarını

sağlayan ahilik/tarikat ilişkisi ve dayandığı tasavvuf düşüncesi, İmparatorluğun kurulmasından sonra ise onun yayılmasına ve inşa ettiği düzenin yerleşmesine katkıda bulunarak varlığını sürdürmüştür.

Müslümanların "gönül" tarafına hitap eden tasavvufun temel ilkesinin kişinin Tanrı katında "nefsini yok etmek ve o yoklukta varlığı bulmak" olduğuna belirten Ülgener, bu gayeye ulaşmayı engelleyen her türlü "maddî –nefsanî ilişki"yi kesmeyi gerektirdiğini, bu yolda hazırlığı ve istidadı yeterli olmayan için tek çarenin bir rehber -pir, şeyh- bulup ona teslim olmak olduğunu kaydeder. Sonrasında pirlerin/ şeyhlerin çevresinde sıkı bir dayanışma, kümelenme ve ardından esas gövde hareketi biçiminde tarikatlar gelmektedir. Bu doğrultuda İslam düşüncesinde ve aynı şekilde esnaf topluluklarında artık "ben" in yerini "biz" almıştır. Tasavvufu iş hayatında "öz İslam" dan ayıran çizgiyi de bu noktada aramak gerektiğini belirtir. Zira İslam, Cuma namazından sonra yeryüzüne dağılıp rızık aramayı emrederken, tasavvuf ve tekkelerse bağlılarına zikir, murakabe ve hizmet yolunda ağır görevler yüklemiş olduğundan günün belli saatlerinden fazlasını çarşı ve pazar işine ayırmayı hoş karşılamamıştır. Pazar, çoğunluğun gözünde bir ihtiyacın giderileceği, alışverişin biter bitmez aceleyle döneceği "şeytan ve ehlinin takım takım kol gezdiği 'yalan yemin, haset ve niza (kavga) yeridir". Ancak Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu güçlenip merkezileştikçe ahiler siyasi işlevlerini yitirip daha çok sanat ve meslekleriyle meşgul birer iktisadi teşkilat halinde, loncalar¹² olarak varlıklarını koruyabilmişlerdir (Ülgener, 2015, s. 93-94, 112-121). Weber'in Protestanlıkla ilintilendirse de, Batı'da ortaya çıktığını ve "kapitalist ruh" u beslediğini söylediği meslek ve kazanç anlayışı Osmanlı'nın şehir ekonomisinde, sırtını tarikata dayamış ahilik geleneği içinde gelişmemiştir. Aslında bir bakıma Yahya Kemal'in "eğer tasavvuf ve Melamilik araya girmeseydi, tıpkı İngilizler gibi işinde ve ibadetinde çalışkan insanların cemaati olurduk" (Tanpınar, 2017, s. 51) sözlerini Ülgener akademik bir çerçeve içinde dile getirmektedir.

¹² Osmanlı İmparatorluğu öncesi Anadolu'da tarikat benzeri bir yapıda örgütlenen esnaf teşkilatı olan ahilik, Osmanlı'da merkezi devletin güç kazanmasıyla birlikte etkisini yitirmiş ve Batı'dakine benzer kuruluşları olan loncalara dönüşmüştür. Ahilik fütüvvet ve tasavvuf ahlakının ön planda olduğu, daha özerk yapıdaki bir teşkilat iken, loncalar belli kurallarla (narh ve gedik gibi) devletin denetiminde olmuştur. Mehmet Genç, ahi teşkilatından dar uzmanlık alanlarına göre biçimlenen esnaf örgütlerine geçişin büyük olasılıkla 15-16. yüzyıllarda gerçekleştiğini kaydeder. Bkz. Genç, M. (2016), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötügen Yayınları, s. 300-302.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme devri başlayınca, toplum ve Türk insanında "prekapitalist" mizaç ve karakter yapısı ile tüketime açık ve yatkın bir eğilimin ağırlık kazandığını söyleyen Ülgener, bol yaşamının hesaplı ve temkinli yaşamının önünde geldiğini belirtir. İsrافی reddetmekle birlikte hesaplı yaşamaya ve tasarrufa hemen hiçbir zaman Batı'da olduğu gibi bir burjuva fazileti olarak bakılmamıştır. Düşünür, tüketim hırsını perçinleyen tasavvuf olduğunun söylenemeyeceğini; zira bütün Ortaçağ dünyasının her yerinde ferah yaşama ve harcama tutkusunun ön planda olduğunu belirtir. Ancak bu ferah yaşama hali toplumun üst tabakaları ve özellikle yönetici sınıf için geçerlidir. Bu kesimlerin bol yaşama ve onun uzantısı olan gösteriş için gerekli meşruiyeti İlk ve Ortaçağın siyaset felsefesinde (patrimonial devlet yapısı olarak kabul edilebilir) bulabildiğini; tasavvufa düşen payın bu üst sınıfların meşruiyet gerekçelerine ikinci bir destek sağlamaktan ibaret kaldığını söyler. Dahası tasavvuf ve tarikatlar, zikir ve çile yoluyla yokluk içindeki kesimlere asgari bir "tokluk" duygusu sağlayabilmiştir. Özellikle merkezi yerleşim alanlarından, büyük şehirlerden taşraya doğru açıldıkça tekke ve zaviyeler muhtaç ve dağınık yığınlar için "güvenli bir doyum ve kısmet kapısı" halini almıştır. Fütüvvet ve tarikat ahlâkı aynı zamanda alt tabakaların "pasif ve uysal" kalmasını sağlayabilmiştir. Fütüvvetin esnaf ruhunda sindirmek istediğini tarikatlar, dini yaptırımlardan aldığı güçle, biraz daha yaymış ve derinleştirmiş oluyordu. Tasavvuf ahlâkının değerleri "otoriteye kayıtsız şartsız bağlanış, en ufak bir sızlanma göstermeden ona kendini terk ediş" şeklinde belirmişti (Ülgener, 2015, s. 123-124). "Ortaçağın siyaset felsefesi" sözünden ülke içinde merkezi hükümete karşı herhangi bir güç odağının belirmemesi ve özellikle sıklıkla kıtlıklar, kuraklıklar yaşayan Anadolu'da halkının¹³ tevekkül içinde beklemesinin sağlanması anlaşılabilir. Merkezi devletin yararına olduğundan bu düzenin değişmesi istenmemiştir.

¹³Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Akdağ, M. (2012), *Türk Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası: Celali İsyanları (1500-1610)*, İstanbul: Yapıkredi Yayınları. Akdağ bu çalışmada (s. 70, 80-81), Osmanlı İmparatorluğu'nun "büyük daimi bir harp makinesi" gibi çalıştığından söz ederek ekonomik düzeninde önceliğin ordunun ve büyük kentlerin, özellikle İstanbul'un işesinin sağlanması olduğunu; bu nedenle temel gıda maddelerinin ticaretinin sıkı sıkıya merkezi devletin denetiminde olduğunu, hele hububat üretiminin azaldığı kuraklık dönemlerinde ithal edilen ürünün İstanbul'dan Anadolu'ya geçişine dahi izin verilmediğini yaptığı arşiv çalışmalarına dayanarak göstermektedir.

Ülgener'in bu yorumundan Osmanlı kurulmadan önceki Anadolu'nun güvensiz ortamında halkın asayişini sağlayıp ekonomik hayatı, ticareti sürdürmeye olanak sağlayan; İmparatorluğun güçlü olduğu devirlerde de devletin düzeni devam ettirmesini kolaylaştıran ahilik-tarikat ilişkisinin zaman içerisinde toplumsal değişimin, ekonominin geleneksellikten çıkıp kapitalistleşmesinin önünde bir engel teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Ülgener, "Osmanlı İmparatorluğu neden kapitalistleşemedi?" sorusunun cevabını bu ekonomik ve toplumsal ilişkiler ağını kuran ve devam ettiren iktisat ahlâkında, zihin yapısında bulur. Söz konusu ilişkiler ağı ile bireysel/toplumsal zihniyet arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusu olsa da düşünürün çalışmalarının bütününe bakıldığında zihniyete öncelik verdiği görülür. Tasavvuf ahlâkının hâkim olduğu, tarikatlarla iç içe geçmiş lonca düzeni içindeki şehir ekonomisi Batı'da olduğu gibi bir burjuvazi sınıfı ve onun öncülüğünde kapitalist ekonomiyi geliştirememiştir. Daha doğrusu buna yol açacak bir ekonomik zihniyetin oluşumunu engellemiştir. Çünkü kapitalizmin gelişimini sağlayacak sermaye birikimi (Vilar, 1995, s. 72) günlük geçiminden fazlasını kazanmayı, yarını düşünmeyi hoş karşılamayan tasavvuf ahlâkında yahut gösterişe düşkün, tasarruf anlayışından uzak Osmanlı üst tabakasının yaşam biçiminde sağlanmasının zaten mümkün olamayacağı anlayışı içerisinde yer almaktadır.

6. Sonuç

Sabri F. Ülgener, iktisat disiplininden gelmiş olmasına karşın tarih, kültür ve din sosyolojisine uzanan geniş bir alanda çalışmalar ortaya koymuştur. Onun iktisat tarihinden yola çıkarak yaptığı incelemeler, Annales Okulu tarihçileri gibi bir coğrafi alanın, genel olarak İslam dünyası ama esas Osmanlı İmparatorluğu ülkesinin, bir dönemini, ki gücünün zirvesinde olup aynı zamanda çöküş döneminin başladığı 16. yüzyıla karşılık gelir, toplumsal yapısıyla, ekonomisiyle, din ve ahlâk anlayışıyla, kültürüyle birlikte ele alınması üzerinedir.

Ülgener, iktisat tarihi çerçevesinde böyle geniş kapsamlı bir toplumsal, kültürel ve ekonomik tablo çizerken esasında "Osmanlı İmparatorluğu neden kapitalistleşemedi?" sorusuna cevap aramaya çalışmaktadır. Bu arayışında maddi koşullar ve ilişkiler, sayısal veriler yerine "kapitalist ruh"un ete kemiğe bürüneceği

insana, onun içinde yaşadığı topluma, zihnini şekillendirecek dine ve tasavvufa yönelmiş ve bunların ekonomik yaşama nasıl yansıdığını göstermeye çabalamıştır. Dolayısıyla bu çabasında düşünsel rehberi Sombart ve Weber olmuştur. Zihniyet konusunda Sombart'ın, dinin bu zihniyeti şekillendirmesindeki etkisi bakımından Weber'in görüşlerinden yararlanmış görünmektedir. Ancak toplum, ekonomi ve bunlara yön veren zihniyet üzerindeki etkisi nedeniyle dine verdiği ağırlık, ayrıca Alman düşünürün İslam ve kapitalizm ilişkisi hakkındaki iddialarını çürütmek, İslam'ın kapitalizme engel bir din olmadığını göstermek istemesi hem Weber'e daha çok gönderme yapmasına hem de isminin onunla birlikte anılmasına yol açmıştır.

Ülgener'in Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalistleşmemesinin nedeninin İslam olmadığını savunurken sorumluluğu dinin zaman içerisindeki görünümüne ve halkın yaşayışındaki şekline hâkim olmaya başlayan tasavvufa ve onun uzantısı olan Anadolu'daki ahilik/tarikat ilişkisine yüklediği anlaşılmaktadır. Sadece günlük rızıkını düşünmenin yeterli olacağını; yarın için endişelenmeyi, dolayısıyla bir birikim yapmayı, birikim yapacak kadar kazanmanın peşine düşmeyi hoş görmeyen bir zihniyetin güdümündeki bu ilişkiler içinde kapitalist birey ortaya çıkamamıştır. Hâlbuki peygamberi tüccar olan İslam, "Kazancın onda dokuzu ticarettedir" diye buyururken tasavvufun teşvik ettiği gibi sadece öte dünyaya yönelik bir yaşamı değil, bu dünyayı da boşlayan bir zihniyeti öngörmemiştir. Ancak Ülgener tasavvuf ve onun doğrultusundaki lonca/tarikat ilişkisine sorumluluğu yüklerken bu yapıların Anadolu'da hangi koşullarda ortaya çıktığını, toplumda niçin bu kadar kabul gördüğü, Osmanlı devlet yönetimiyle olan bağıını göz ardı etmez. Ancak ağırlığı tasavvuf ve ona dayalı zihniyete vermiş görünmektedir.

Ülgener'in görüşlerini dayandırdığı incelemelerinde şüphesiz açıkta kalan taraflar vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, güçlü olduğu kuruluş ve yükselme dönemlerinde özellikle merkezi devletin toplum ve ekonomik yaşam üzerindeki belirleyici rolünü, kısmen değinmiş olsa da, yeterince açıklamadığı düşünülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu duraklama devrine kadar hemen bütünüyle fetih düzeni üzerine kurulmuş bir imparatorluktur. Dolayısıyla devletin siyasi, askeri ve ekonomik örgütlenmesi büyük ölçüde bu düzene uygun, ordu-devlet anlayışı çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu da devletin ekonomiye daha

fazla müdahalesini gerektirmiştir. Nitekim bunun İmparatorluğun neredeyse kuruluşundan merkezi devletin zayıfladığı gerileme dönemine kadar böyle olduğu düşünülürse, meselenin sadece 15. ve 16. yüzyıllarla birlikte "Ortaçağ değerlerine dönüş"ten ibaret olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Ülgener ekonominin üzerindeki siyasi ve çevresel koşulları ikincil planda bırakarak kültürel etkileri daha çok ön plana çıkarmış görünmektedir.

Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin ekonomiye müdahalelerinin bireyler üzerindeki ağır baskısı ile bu müdahalelerin tarikat-lonca ilişkisini de uzun yüzyıllar denetimi altında tutabildiği ve hatta bundan faydalandığı hususunun Ülgener'in çalışmalarında yeterince açıklanamadığı düşünülmektedir. Çünkü tarikat-lonca düzeninde yaşayan Osmanlı insanı, devletin müdahalesine gerek kalmadan bu düzenin müdahaleleriyle de denetim altında tutulabiliyordu ki bu da merkezi devletin işini kolaylaştıran bir unsur olmuştur. Düşünürün tezinde devletin rolüne daha az ağırlık vermesi, zihniyet analizini dayandırdığı tasavvuf/ahilik ilişkisinin zaman içerisinde daha ziyade bir esnaf örgütü görünümündeki lonca teşkilatına dönüşmesini açıklamayı da bir kenara bıraktırmış görünmektedir.

Diğer yandan Ülgener'in belirttiği çözülme, "Ortaçağlaşma" devrine karşılık gelen bu dönüşüm gerçekleştiği sırada bütün "iktisadın kendisi" olarak esnaflığın görülmesi; köy ekonomisinin dayandığı tarımın ve şehir hayatını besleyen ticaretin ve bu alanlardaki çözümlerin etkilerinin de göz ardı edilmesine sebep olduğu anlaşılmaktadır. Gerçi düşünür *Tarihte Darlık Buhranları* çalışmasında İmparatorluğun yaşadığı ekonomik buhranların sebeplerini coğrafya ve iklim koşullarını, değişen uluslararası siyasi ortamı da hesaba katarak anlatmıştır. Ancak bunları İmparatorluğun kapitalistleşmemesinin nedenleri olarak gördüğü izlenimini uyandırmadığı düşünülmektedir.

İncelemelerindeki bu eksik hususlara rağmen Sabri F. Ülgener'in çalışmaları Osmanlı-Türk tarihine ve toplum yapısına dair özgün bir açıklama sunmaktadır. Üstelik üzerinde ısrarla durduğu zihniyet meselesi ve etraflıca açıkladığı "Ortaçağlaşma" kavramının onun eserlerini okuyanlarda "Osmanlı İmparatorluğu neden kapitalistleşemedi?" sorusuna anlamlı bir cevap sunabildiği değerlendirilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

- Akdağ, M. (2012). *Türk halkının dirlik ve düzen kavgası: Celali isyanları (1500-1610)*. İstanbul: Yapı kredi Yayınları.
- Basılğan, M. (2010). Alman tarihçi okulunun Joseph Alois Schumpeter üzerine etkisi. *A. Ü. SBF Dergisi*, 65(3), 23-50.
- Berkes, N. (1972). *Türkiye iktisat tarihi*. c.1, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, A. (2007). *Tarih ve tarihçi: Annales Okulu izinde*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Braudel, F. (1987). *Grammaire des civilisations*. Paris: Flammarion.
- Genç, M. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hill, C. (1995). Protestanlık ve kapitalizmin ortaya çıkışı. D. S. Landes (Ed.) *Kapitalizmin doğuşu* kitabı içinde, (s. 39-45). (S. E. Gündüz, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- İleri, S. (2011). Bir zanaat ahlakçısı. N. Yılmaz (Ed.) *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve zihniyet dünyamız* kitabı içinde (s. 277-281). Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kayalı, K. (2005). *Düşüncenin coğrafyası 1*. Ankara: Deniz Kitabevi Yayınları.
- Kayalı, K. (2004). Memleketi tanımak. *Doğu Batı Dergisi – İdeoloji II*, 29, 55-67.
- Kayalı, K. (2018). Türk romanı ekseninde Türkiye'yi okuma teşebbüsü ile sosyolojik metinlere yansıyan Türkiye fotoğrafı arasında bağlantı kurulabilir mi?. M. A. Akyurt (Ed.), *Edebiyat ve sosyoloji: Sosyoloji seminerleri 1* kitabı içinde (s. 71-106). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Kunt, M. (2014). Siyasal tarih: 1300-1600. S. Akşin (Ed.), *Türkiye tarihi 2: Osmanlı Devleti (1300-1600)* kitabı içinde (s. 21-144). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Lefebvre, H. (1996). *Marx'ın sosyolojisi* (S. Hilav, Çev.). İstanbul: Sorun Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2015). *Alman ideolojisi* (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Marshall, G. (Ed.) (1994). *The Concise Oxford dictionary of sociology*, Oxford: Oxford University Press.
- Neumark, F. (2017). *Boğaziçine sığınanlar*. İstanbul: Kopernik Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2017). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Said, E. W (2016). *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark anlayışı* (B. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Sayar, A. G. (2003). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla ekonomik, kültürel ve devlet felsefesine ait değişmeler*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sayar, A. G. (2007). *Bir iktisatçının entelektüel portresi: Sabri F. Ülgener*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Shionoya, Y. (Ed.) (2001). *The German Historical School: The Historical and ethical approach to economics*. Routledge, London.

- Sombart, W. (2008). *Burjuva: Modern ekonomi dönemine ait insanın ahlaki ve entelektüel tarihine katkı* (O. Adanır, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Şimşek, O. (2011). Sabri F. Ülgener'in zihniyet ve girişimcilik anlayışına bilgi sosyolojisi açısından yaklaşım. M. Yılmaz (Ed.), *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve zihniyet dünyamız* kitabı içinde (s. 205-249). Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2017). *Yahya Kemal*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tuna, O. (2011), Muhterem meslektaşlarımız ve aziz talebemiz. M. Yılmaz (Ed.), *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve zihniyet dünyamız* kitabı içinde (s. 453-457). Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Turner, B. S. (2019). *Max Weber ve İslam* (Y. Aktay & M. M. Şahin, Çev.). İstanbul: Vadi Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006a). *İktisadi çözümlenin ahlâk ve zihniyet dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006b). *Zihniyet, aydınlar ve izm'ler*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006c). *Tarihte darlık burhanları*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2014). *Makaleler* (A. G. Sayar, Haz.). İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2015). *Din ve zihniyet: İslam, tasavvuf ve çözümler devri iktisat anlayışı*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Vilar, P. (1995). Kapitalizmin oluşumuna ilişkin problemler D. S. Lands (Ed.), *Kapitalizmin doğuşu* kitabı içinde (s. 55-74). (S. E. Gündüz, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Weber, M. (1985). *Protestan ahlaki ve kapitalizmin ruhu* (Z. Aruoba, Çev.). İstanbul: Hil Yayınları.
- Weber, M. (1965). *The sociology of religion* (E. Fischhoff, Trans.). London: Methuen & Co.
- Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich Ed.), Berkeley: University of California Press.
- Weber, M. (2019). *Sosyoloji yazıları* (H. H. Gerth & C. W. Mills Ed.), (T. Parla, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Williams, R. (2015). *Keywords: A vocabulary of culture and society*, New York: Oxford University Press.